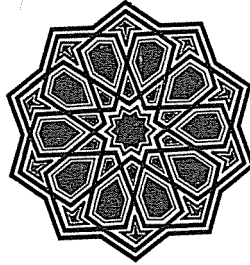

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XLI

ÇAĞDAŞ BİR İBN RÜŞDÇÜLÜK: ALMAN İDEALİZMİ

Prof. Dr. Mehmet BAYRAKDAR

İbn Rüşdçülük, Batı felsefe tarihinde güçlü bir felsefî akımın adıdır; temelde Aristo felsefesinin otantik bir yorumu olma iddiasında olan bu akım, 1200 tarihinden 1600 tarahine kadar ilk dört yüzyıllık tarihinde -ki bu, İbn Rüşdçülüğün âdeta altın çağıdır ve Latin İbn Rüşdçülük olarak anılır- zaman zaman Aristoculuğu gölgelemiştir; İbn Rüşd ismi Aristo isminin önüne geçmiştir. İlki 1277 yılında ve ikincisi 1513 yılında olmak üzere iki kere resmen mahkum edilmesine, bazı temsilcilerinin afaroz edilerek hapsedilmelerine ve hatta yakılmalarına rağmen, bu son tarihten itibaren de Batı düşünce tarihinde isimsel olarak daha az zikredilmesine karşın en temel düşünceleriyle içerik olarak İbn Rüşdçülük, aslında hayatîyeti ve canlılığından çok fazla şey kaybetmeksizin 19. yüzyıla kadar sürdürmüştür. Bu yüzyıldaki bir İbn Rüşdçülük örneği ve şekli, Fichte, Schelling ve Hegel'in temsil ettikleri Alman idealizmidir; özellikle Hegel felsefesi bunu yansıtan en iyi bir örneği teşkil etmektedir.

Felsefe tarihinde fikirlerin yolculuğunu bilmeyenler için, İbn Rüşd ile Alman idealistleri arasında bir ilişki kurmak, biraz garip gelebilir. Fakat hakikat odur ki, aralarında yaklaşık altı buçuk asırlık bir zaman uzaklığı olmasına rağmen, temel felsefî görüşlerinde o nispette yakınlık vardır. İşte bunun için bizden önce bazı araştırmacılar bu hususa parmak basmışlardır. Örneğin Régis Jolivet, sözkonusu Alman düşünürlerinin felsefelerini, "yeni İbn Rüşdçülük" (Le nouvel averroïsme) veya "modern İbn Rüşdçülük" (l'averroïsme moderne) olarak nitelemektedir¹. Diğer yandan Stephen C. Tornay, İbn Rüşd'ün zihin doktrinini ele aldığı makalesinde, bu doktrin, Spinoza'dan sonra Malebranche'ın "evrensel akıl" (raison universelle) görüşünden Carl G. Jung'un ortak gayrişuûr (collective unconscious) görüşüne kadar tesirine işaret ettikten sonra şöyle demektedir:

1. Jolivet (R.): *Métaphysique*, Lyon, Emmanuel Vitte, 8, baskı 1966, (1. baskı 1941), s. 54, 163.

"Özel bir inceleme, İbn Rüşd ile Alman idealizmi arasındaki ciddi benzerlikleri gün ışığına çıkabilir. Böyle bir inceleme (İbn Rüşd'ün) fiil halindeki akıllı ile Kantçı empirik self ve İbn Rüşd'ün mufarık akıllı Kant'ın müteal self'inin benzerliklerini keşf etmelidir. Hatta daha yakın ilişki, mufarık akıl ile Kant sonrası mutlak idealizmin evrensel ve mutlak ruhu (self) arasında kurulabilmelidir"².

Tornay'ın bu temenni ve arzularına katılmakla birlikte, bunların hepsini burada yerine getirmemize imkan yoktur. Bu, bir yandan İbn Rüşd'ün diğer yandan Alman idealistlerinin eserlerini birlikte incelemekle yapılabilecek, karşılaştırmalı uzun zaman ve zahmet isteyen bir çalışmanın konusudur. Bu nedenle biz burada İbn Rüşd ile sadece Hegel'i ele alarak konuyu genel hatlarıyla aydınlatmaya çalışacağız. Konuyu, cevapları birbirini tamamlayan bir iki soruyla işlemeyi uygun buluyoruz.

Birinci soru: Hegel'i İbn Rüşd'e bağlayan, hasseten Alman coğrafyasında oluşmuş bir düşünce tarihi var mıdır?

Bilindiği gibi, İbn Rüşd'ün eserlerinin Latince ve İbranice çevirileriyle, Latin İbn Rüşdçülük denen akım 13. yüzyılda ilk önce Paris ve çevresinde oluşmuştur. Bu yüzyılın en önemli simalarından birisi, Alman St. Albertus Magnus'tur. Talebesi St. Thomas kadar ateşli bir İbn Rüşdçülük karşıtı olmasa da, genellikle İbn Rüşd ve İbn Rüşdçüleri tenkid etmiştir; fakat buna rağmen hem St. Thomas ve hem de ondan daha çok olarak Albertus Magnus İbn Rüşd'ün tesirinde kalmıştır³. Almanya'ya İbn Rüşd'ün fikirleri, gerek tenkid edilerek ve gerekse kabul edilerek ilk önce Albertus ile girmiştir.

Diğer yandan, İbn Rüşdçülük 1277 mahkumiyetinden sonra ağırlıklı olarak İtalya'ya kaymıştır; özellikle Padoue, Venise ve Bologne İbn Rüşdçülüğün en önemli merkezleri haline gelmişlerdir ve canlılıklarını

2. Tornay (S.C.): "Averroes' Doctrine of the Mind", *The Philosophical Review*, c. 52, no. 3, 1943, s. 286. İngilizce metin: A special study may bring to light momentous similarities between Averroes and German Idealism. Such a study might discover resemblances of the intellect in action with the Kantian "empirical self" and of Averroes' separate intellect with Kant's "transcendental self". Even closer relationship may be established between the separate intellect and the universal and absolute self of post-Kantian absolute idealism.

3. İbn Rüşd'ün Albertus Magnus'a olan tesiri konusunda bkz. Miller (R.): "An Aspect of Averroes' Influence on St. Albert" *Mediaeval Studies*, c. XVI, 1954, s. 57-71; Masnovo (A.): "Alberto Magno e la Polemica Averroistica" *R. di Filosofia Neoscolastica*, c. 24, 1932, s. 317-326; Salman (D.): "Albert le Grand et l-Averroisme Latin", *Rev. Sc. Phil. Théol.*, c. 24, 1935, s. 38-64; Ruggiero (F.): "Intorno All'Influsso di Averroè Su s. Alberto Magno", s. 27-58.

İbn Rüşd'ün St. Thomas'a etkisi için bkz. Palacios (M.A.): "El Averroismo teológico de San-Tomas de Aquino"; *Homenaje a D.F. Codera*, Zaragoza, 1904; Vannsteenkiste (C.): "San Tommaso d'Aquino ed Averroè", *R. degli S. Orientali*, c. 32, 1957, s. 585-623.

1640 yılına kadar sürdürmüşlerdir. Genel olarak İtalya özellikle de Bologna yoluyla 14. ve 15. yüzyıllarda Hollanda, Almanya, Polonya ve Orta Avrupa'ya ikinci bir İbn Rüşdçülük dalgasının yayıldığı bilinmektedir; özellikle Erfurt 14. yüzyılın sonlarında bir grup İbn Rüşdçülerin merkezi haline gelmişti. 1911 ve 1968 yıllarında Goettingen ve Erfurt'ta keşfedilen İbn Rüşdçü eserler bunu göstermektedir⁴.

Buradan ortaya çıkan netice şudur ki, Avrupa'nın diğer ülkelerinde olduğu gibi, Almanya'da da İbn Rüşd ve İbn Rüşdçülük 13. yüzyıldan itibaren biliniyordu.

İkinci soru: Hegel İbn Rüşd'ü biliyor muydu?

Tespitlerime göre, Hegel İbn Rüşd'ü ismen sadece "Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie" adlı eserinde Aristo'nun en güzel şairi olarak bir kere zikretmektedir. Fakat bu bize, Hegel'in hiçbir zaman İbn Rüşd'ü ve özellikle onun metafizik fikirlerinden haberdar olmadığı anlamına gelmez.

Hegel'in doğrudan ne İbn Rüşd'ün Latince'ye çevrilmiş eserlerini, ne de hiçbir Latin İbn Rüşdçünün eserleriyle en az onlar kadar İbn Rüşd'ün fikirlerinin Avrupa'da tanınmasına hizmet etmiş St. Thomas ve Albertus Magnus gibi İbn Rüşdçülüğü tenkid edenlerin eserlerini okumadığını kabul etsek bile, Hegel'in İbn Rüşd'ten etkilenmesinin başka yolları vardı.

Bu yollardan en önemlisi, Hegel öncesi Leibniz, Kant ve Spinoza gibi filozofların çeşitli konularda ismini zikretmeseler de İbn Rüşd felsefesinden etkiler taşımalarıdır. Hegel'de görülen İbn Rüşdçü tesirler, eğer doğrudan değilse, büyük ölçüde bu filozoflar, özellikle de Hegel'in genelde fikirlerini benimsediği Spinoza yoluyla olduğu açıktır. Spinoza'nın Fichte, Schelling ve Hegel üzerine büyük bir etkisi olduğu gibi⁵, İbn Rüşd'ün de Spinoza üzerine gerek doğrudan ve gerekse hristiyan ve yahudi Latin İbn Rüşdçüler vasıtasıyla dolaylı büyük bir etkisi vardır⁶. İbn Rüşd'ün ve diğer bazı İslam filozoflarının görüşleri yaygın bir şekilde bilindiği için, çoğu zaman zikredilmeye bile gerek görülüyordu. Özellikle Descartes ve sonrası batılı filozoflar, genelde İslam filozoflarının isimle-

4. Kuksewicz (Z.): "L'Influence d'Averroès sur des Universités en Europe Centrale, l'Expansion de l'Averroïsme Latin", Multiple Averroès, Paris, Les Belles Lettres, 1978, s. 275-281.

5. Spinoza'nın Hegel üzerine etkisi konusunda bkz.: Delbos (V.): *Le Problème Moral dans la Philosophie de Spinoza et dans l'Histoire du Spinozisme*, Paris, F. Alcan, 1893, s. 436-483. (Ayrıca Schelling için, s. 357-435).

6. İbn Rüşd'ün Spinoza'ya etkisi konusu için bkz.: Gauthier (L.): *Ibn Rochd (Averroès)*, Paris, PUF., 1948, s. 268-277; Tornay (S.C.): *A.g.m.*, s. 283-288.

rini zikretmemişlerdir. Fârâbî, İbn Sinâ, Gazâlî ve İbn Rüşd'ün temel fikirleri sadece skolastik devirde moda değildi, daha sonraki devirlerde de canlı bir şekilde biliniyordu. Örneğin S. Clarke ile Leibniz'in tartışmalarında bunu görüyoruz; din-felsefe tartışmalarında Leibniz İbn Rüşd'ü ve onun tutumunu dile getirirken, Clarke Gazâlîci bir tavır takınmıştır.

Konumuza giriş olarak yaptığımız bu kısa açıklamalardan sonra, gelim daha önemli olan asıl sorumuza:

Üçüncü soru: Hegel'de gerçekten İbn Rüşd'ü fikirleri var mıdır?

İbn Rüşd felsefesiyle Hegel felsefesi arasında metafizik, bilgi nazariyesi ve pratik felsefe konularında sanıldığından daha çok benzerlikler ve paralellikler vardır. Ancak burada bütün bunları gerektiği gibi sistematik bir şekilde ele almak imkanımız olmadığı için, farklı konulardan bilinmeyen veya daha az bilenen seçeceğimiz bir-kaç örnekle sınırlı kalarak konumuzu işlemeye çalışacağız.

Din-Felsefe Uzlaşdırılması: İbn Rüşd'ün bu konuya ilişkin özel olarak kaleme aldığı "Faslü'l-Makal", "el-Keşfan Manâhici'l-Edille fi 'Akâidi'l-Mille" ve "Damîma" adlı risâlelerindeki fikirleriyle, Hegel'in "Din Felsefesi Üzerine Dersler" adlı eserinin özellikle birinci kısmında konuya ilişkin söyledikleri şeyler arasında ana fikirler açısından âdeta birbir bir benzerlik vardır.

İbn Rüşd ve Hegel, her ikisi de, dinî ifadelerin sembolik, temsili ve duyguya yönelik ifadeler olduğunu vurgulayarak, bunların asıl anlamını ortaya çıkarmak için felsefî-literer yorumlarının yapılmasını söylerler. Dinin gerçek anlamı felsefede felsefî yolla anlaşılabilir. Böyle yapıldığı zaman ancak, din-felsefe veya din-ilim uzlaşır. Her iki filozof da, kendi yerinden önceki filozofların din-felsefe uzlaşturmalarından farklı olarak, dinî felsefeye çekerek bu uzlaştırmayı yaparlar. Her iki filozof da kelâmcıları, dinin sadece şekli unsurları üzerinde durarak, asıl anlamını kavrayamadıkları için tenkid etmektedirler.

Allah ve Âlem: İbn Rüşd'ün ve Hegel'in felsefeleri Allah'ın tabiatının ne olduğundan ziyâde Allah kavramı ve bu kavramın mahiyeti üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ancak, Allah kavramı, her iki filozofa göre de, âlem kavramıyla anlaşılabilir. Kavram, sadece zihni gerçekliği değil aynı zamanda ontolojik gerçekliği ifade ettiği için, her iki açıdan da Allah'ı ancak âlemle ve insanla düşünebiliriz; Allah âlemle vardır. Bunun için Hegel ve İbn Rüşd, her ikisi de "Dünyasız, Allah Allah değildir" demektedirler⁷. Allah, yaratıcı olma bakımından, âlemin hem şekli (form), hem

7. Hegel: Leçons sur la Philosophie de la Religion, Fransızca çev.: J. Gibelin, I., kısım., 2. Baskı, Paris, J. Vrin, 1971, s. 130. İbn Rüşd'te bu formül açıkça yoktur; fakat aynı fikir vardır. Bkz.: Quadri (G.): La Philosophie Arabe dans l'Europe Médiévale, des Origines à Averroès, Fransızca çevb R. Huret, Paris, Payot, 1960, s. 246.

"maddesi", hem de nedenidir; âlem bütün bu yönleriyle, Allah'ın düşüncesi ve O'nun tezahürüdür. Ancak bu, ne İbn Rüşd'e ne de Hegel'e göre, Allah, tamamen âleme içkindir demek değildir. Allah kendinde, aynı zamanda âlemden ayrı ve ona aşkındır. Mutlak ruh, mutlak bir, mutlak cevher, mutlak kavram olarak Allah, kendinde vardır. Yaratıcı, vahyedici ve şahıs olan Allah, kendinde vardır. Yaratıcı, vahyedici ve şahıs olan Allah, düşüncesini Hegel'in tabiriyle Kendi-Başkası olarak, yani âlem ve insan olarak gücü ve iradesiyle var eder.

İbn Rüşd ve Hegel'e göre, şekil (form); birliğin, varlığın subjektif ve objektif ruhunun prensibidir. Madde, tikelliğin ve çokluğun prensibidir. Neden ise, Allah'ın irâde ve gücünün ifadesi olarak varoluşun hareketinin prensibidir.

Allah kavramı soyut ve metafiziksel bir kavram olarak düşünüldüğünde, her iki filozofa göre de Allah, çok basittir, saf düşüncedir⁸. Dolayısıyla kendi dışıyla ilişkisizdir. İşte bu anlamda Allah kendinden idrâk edilemez ve makul hale getirilemez⁹. Ancak Allah, Kendi-Başkası ile düşünüldüğünde idrak edilebilir ve bilinebilir.

Her iki filozofa göre de tek ve mutlak cevher Allah'dır. Ancak bu cevher Spinoza'ninkinden farklı olarak kendinde ruhsal bir cevherdir; maddesel değildir. Madde doğrudan, Spinoza'da olduğu gibi Tanrısal değildir; Allah değildir veya daha doğru bir ifade ile Allah'ın yayılımı değildir. İbn Rüşd ve Hegel'e göre Allah sadece öz (essence) olduğundan maddenin ilk bakışta Allah ile doğrudan özsel olarak ilişkisi kurulamaz. Ancak dolaylı bir ilişki kurulabilir. Bu da şudur: Allah kendi özü (essence) ile doğrudan bir yayılımla her şeyin özünü teşkil ettiği halde, bu yayılan özün belirlenmiş tikelliğini Allah'ın düşüncesi belirler. Allah'ın düşüncesi yayılmış özlere tikellik veren prensiptir ki, bu madde olarak algılanan şeydir. O halde madde, ilâhî özün, ilâhî düşünceyle belirlenmiş halidir. Hegel ve İbn Rüşd'e göre kendinde şey, bizzat düşünce ve fikir (idée) dir; bunun için de bu açıdan gerçek ile aklî olanın, gerçek ile ruhî olanın, metafizikle mantığın tam bir aynîyeti sözkonusudur. Allah kendini bilirken dizesel ve ardarda olarak gerçeğin bütün şekillerini önce kendi düşüncesinde, sonra dünyada ve nihayet tarihte ortaya çıkarır.

İşte bu ince nokta her zaman dikkatlice düşünülmediğinden hem İbn Rüşd, hem Hegel kendi zamanlarından bugüne, bazılarınca dinsiz, ateist, materyalist, panteist, hatta mistik gibi nitelermelerle anılmışlardır; buna karşılık bazılarınca İbn Rüşd için gerçek bir müslüman, Hegel için de gerçek bir hristiyan denmiştir.

8. Hegel: Leçons sur la Philosophie de la Religion, II. kısım, s. 37.

9. Hegel: Leçons sur la Philosophie de la Religion, III. kısım, s. 81-82.

Gerçek şu ki, Hegel ve İbn Rüşd'e göre ontolojik olarak, özleri aynı farklı iki gerçeklik vardır; fakat tek bir Akıl olduğundan tek bir Düşünce vardır. Yani sonlu şeyler ile onların mutlak prensipleri arasındaki ilişki, aklî bir indirgemede mutlak olan ilk prensiple ve onun zorunlu neticeleri arasında varolan ilişkiyle temel olarak aynıdır. Mutlak, düşüncesiyle kendi zıddını oluşturur; zıddında kendisi olarak görünür. Allah evren birliği içeriksel ve özsel bir birliktir, fakat şekil bakımından ayrılık vardır. Bu ikiliği, düşünen subjektif akıl, yani insan, analitik ve sentetik, totolojik ve çelişmeli olarak birler ve aynılaştırır.

Akil ve Gerçek: Hegel ve İbn Rüşd'ün en çok benzeştikleri noktalardan birisi de aklın veya zihnin gerçekle uygunluğudur, mutabakatıdır. Bu prensip, hem İbn Rüşd'ün hem de Hegel'in ontolojilerinin ve epistemolojilerinin temel prensibidir. Her aklî olan gerçektir; her gerçek aklîdir. Burada her iki filozofta da mantığın ontolojileştiğini görüyoruz¹⁰. Zira her iki filozofa göre akıl; varlığı kuşatıcıdır; bu nedenle filozofun aklının varlık hakkındaki bilgisi varlığın gerçek bilgisidir. Bu da İbn Rüşd'ün ve Hegel'in panlojizmidir.

Mucize: İbn Rüşd ve Hegel'in düşüncelerinin paralel olduğu bir konu da mucize konusudur. Her iki filozof da peygamberlerin gösterdikleri mucizeleri kabul etmektedirler. Konuyla ilgili fikir benzerliklerinin ilginç tarafı İbn Rüşd gibi Hegel, imanın mucizeye bağlı olmadığını; bu açıdan da düşünen insan için mucizelerin ona verebileceği pek fazla bir şeyi olmadığı gibi, onun imanını artırıcı bir katkısı da olmadığını söyler. Mucizeler bir kısım şeyleri doğrularlar; zira onlar Hegel ve İbn Rüşd'e göre Allah'ın gücünün doğal olayların akışına bir müdahalesidir¹¹.

Her iki filozof da, dolayısıyla benzer fikirlerle, benzer cümlelerle mucizelerin hak olduğunu kabul ederler; ancak iman açısından çok fazla bir değere sahip olmadıklarını ifade ederler. Her ikisine göre de, mucizenin fâili bizzat peygamberler değil, Allah'dır. İbn Rüşd, Hz. Muhammed'in mucize göstermediğini, bizzat Kur'an'ın mucize olduğunu söylerken, benzer bir vurguyu da Hegel, İsa'nın mucizelere karşı olduğunu ve Yahudileri ancak gördükleri zaman inanırlar şeklinde kınadığını belirtir.

Teslis: Bir müslüman olarak İbn Rüşd zaman zaman hıristiyan kelâmıyla ilgili konular hakkında da konuştuğunu görüyoruz; bunlardan birisi de teslistir. Teslis üzerinde durmasının nedeni, bu meselenin kendi-

10. Bu konuyla ilgili bkz. İbn Rüşd: Posterior Analitik'in Tefsiri; Gatjel (H.): Logische Symbolik in Lateinischen Aristoteles-Averroes-Fassungen, Saarbrücken, 1979.

11. Hegel: Leçons sur la Philosophie de la Religion, III. kısım, s. 178-180; bkz. Ayrıca, I. kısım, s. 46-209. İbn Rüşd'ün mucize ile ilgili görüşleri için bkz.; Tahâfut, İngilizce terc. S. van den Berg, London, 1954, s. 514-516, 527-528; Commentary on Plato's Republic, İngilizce terc. R. Lerner, Ithaca, 1974, s. 86.

sinden önce de müslümanlar arasında çok tartışılmış olması nedeniyle olduğu gibi, ayrıca İbn Rüşd'ün Endülüs'te hıristiyanlarla içiçe yaşamasıdır.

Birçok müslüman düşünürün aksine İbn Rüşd teslise ilk bakışta, doğrudan karşı çıkararak reddetmiyor. Teslisin, sıradan bir hıristiyanın inandığı gibi sözlük ve dogmatik anlamda anlaşılması gerektiğini söyler. Bunun sembolik bir anlam taşıdığını vurgulayarak, yorumlanması gerektiğini savunur. Şöyle der:

"(Hristiyanların) Allah'da olduğunu söyledikleri teslis sadece bizim zihinlerimizde olan bir farktır ve Allah'da böyle gerçek bir fark yoktur"¹².

Çok ilginçtir ki, teslis konusunda Hegel'de aynı şeyleri söylemektedir. Hegel teslis inancının başlangıçta hıristiyanlıkta olmadığını, bunun Yunan düşüncesinin, özellikle Yeni -Eflatuncu felsefenin etkisiyle Kilise Babaları devrinde hıristiyanlığa sokulduğunu söyler. Teslis, hıristiyan dogmasının ayrılmaz bir parçası haline geldiğinden doğrudan karşı çıkmak yerine, bunun asıl anlamını bulmak için felsefi olarak yorumlanması gerektiğini Hegel'de söyler. Bilindiği gibi, o bu yorumları da yapar¹³.

Farklı konularla ilgili verdiğimiz bu örnekler de gösteriyor ki, Hegel ve İbn Rüşd arasında oldukça düşünce benzerlikleri vardır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Hegel doğrudan İbn Rüşd'ü hiç okumamış bile olsa, başlangıçta da belirtmeye çalıştığımız gibi farklı, dolaylı yollardan ondan etkilenmiş olduğu kuvvetle muhtemeldir. Verilen örneklerle ortaya konan ortak düşünceleri, her iki filozofun birbirinden bağımsız olarak dile getirebileceklerini de düşünebiliriz. Ancak bizim burada üzerinde durmadığımız fakat başkaları tarafından zaman zaman dikkat çekilen kullî rûh, rûhun cins olarak teklifi ve sayısal olarak çokluğu, akıl-nefis ayrılığı, Allah'ın delilleri gibi daha birçok konudaki benzerlikler dikkate alındığında, bunun sadece tesadüfle izâhi bize pek makul gözükmemektedir. Hiç şüphesiz biz burada Hegel ve onun temsilcisi olduğu Alman idealizmini her yönüyle tamamen İbn Rüşdçülüğe de indirgemek istemiyoruz. Demek istediğimiz, belirli felsefi konulardaki fikir benzerliklerinin ve ayrılıkların ötesinde, temel felsefi konulara yaklaşımlarda ve ortaya konan genel tezlerde Alman idealizmi ve İbn Rüşdçülük arasında genel bir benzerliğin olduğu hususudur.

12. İbn Rüşd: Tefsîru Mâaba'da't-Tabî'a, Bouyges neşri, 1623, 11.8-9. Bir hıristiyan kelâmcısı olmasına rağmen St. Thomas "De Potentia" adlı eserinde, İbn Rüşd'ün söz-konusu eserinin Latince tercümesine müracaatla, onun bu sözünü onaylayarak, gerçekte Allah'ın tek olduğunu söyler. Cümlede geçen teslis kelimesi Latince çeviride çokluk anlamıyla karşılanmıştır. Ancak bu, İbn Rüşd'ün düşüncesini pek fazla değiştirmemektedir.

13. Hegel: Leçons sur la Philosophie de la Religion, I. kısım, s. 46-47; ayrıca bkz. III. Kısım, s. 59-85.